

І. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Володимир Кулик

ПОГЛЯДИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА СУТЬ І СПОСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено поглядам громадян України на суть і способи розв'язання мовної проблеми, продемонстрованим у загальнонаціональному опитуванні та дискусіях у фокус-групах у п'яти містах різних частин країни. Автор аналізує уявлення різних мовних і регіональних груп про наявні проблеми в мовній ділянці та чинну й бажану для них мовну політику держави. Особливу увагу звернуто на бажані статуси української та російської мов та ставлення до надання російській мові статусу регіональної в окремих частинах країни.

Ключові слова: мовна проблема, мовна політика, мовні права, статуси мов, регіональна мова.

Volodymyr Kulyk. Ukrainian citizens' views of the substance and possible solutions of the language problem. The article examines Ukrainian citizens' views of the substance and possible solutions of the language problem as demonstrated in a nationwide survey and 20 focus-group discussions in five cities in different parts of the country. The author analyzes the beliefs of different language and regional groups regarding existing problems in the language domain and actual and appropriate language policy of the state. Of particular interest are preferred statuses of the Ukrainian and Russian languages and attitudes towards the elevation of Russian to the status as a regional language in certain parts of the country.

Keywords: language problem, language policy, language rights, language statuses, regional language.

Хоча мовна проблема залишалася актуальною в Україні впродовж усіх років незалежності, науковці не звертали належної уваги на її суть і можливі способи розв'язання. Нечисленні праці з мовної політики зосереджува-

лися радше на політичному використанні нерозв'язаної проблеми, ніж на можливих варіантах її розв'язання. Дослідження громадської думки здебільшого обмежувалися лише одним аспектом проблеми: ставленням до надання російській мові офіційного статусу. Щоправда, останніми роками опубліковано кілька ґрунтовніших досліджень [1; 2; 3], але й вони не з'ясували докладно преференцій різних груп населення щодо конкретних аспектів мовної політики та можливості узгодити ці преференції між собою. Саме в цьому полягає завдання пропонованої статті, яка аналізує дані найдокладнішого з-поміж присвячених мовній проблемі досліджень громадської думки, що його провів наприкінці 2006 року соціологічний центр «Громадська думка», котрий діяв тоді в Києві. З огляду на добре відому науковцям корисність поєднання кількісних і якісних методів аналізу, результати цього репрезентативного соціологічного опитування (2015 респондентів) я розглядаю разом із матеріалами дискусій у двадцяти фокус-групах, проведених у той самий час у п'яти містах різних частин України (Донецьку, Києві, Луцьку, Львові й Одесі), із чотирма різними віковими категоріями учасників у кожному місті. Опитування та дискусії у фокус-групах проведено в межах міжнародного проекту дослідження мовної політики України, здійсненого за фінансової підтримки Міжнародної асоціації сприяння співпраці з науковцями нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу (INTAS) [див.: 1].

Суть мовної проблеми

Загальником публічного дискурсу стала теза про те, що насправді мовної проблеми в Україні немає та що політики творять її штучно задля власних виборчих потреб. Цю тезу чи не найчастіше озвучують самі політики, прагнучи дискредитувати намагання своїх опонентів домогтися бажаного їм розв'язання проблеми. На підтвердження часто наводять дані соціологічних опитувань, згідно з якими мовні питання не належать до головних пріоритетів українських громадян. Утім, як свідчать результати двох загальнонаціональних опитувань 2007 року, насправді громадська думка не така однозначна.

Хоча для жодної етнічної чи регіональної групи підвищення статусу російської мови та підтримка української не були настільки важливими, як підвищення життєвого рівня чи подолання корупції, ці два мовних питання внесли до списку пріоритетів 19 і 16 відсотків респондентів, відповідно. Ба більше, перше питання виявилось важливим для 34 % мешканців Донбасу та Криму, а друге – для 28 % респондентів із Західної України. Якщо 46 % опитаних погодилися з думкою, що «мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того говорить тією мовою, якою хоче», то 22 % вважали, що це, навпаки, «невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення» [3, с. 103–104, 115].

Остільки, оскільки населення таки бачить проблему в мовній ділянці, в чому ця проблема полягає? Як показують результати опитування й фокус-груп центру «Громадська думка», україномовні та російськомовні громадяни відрізняються не лише причинами невдоволення мовною політикою держави, але й силою цього невдоволення. Хоча більшість учасників фокус-груп підтримали панівний погляд, що мовну проблему роздмухують політики, відповіді на конкретні запитання демонструють, що вони бачать у цій проблемі й реальну суть. Для російськомовців, особливо на Сході та Півдні, це перш за все гадане обмеження вжитку бажаної для них мови в певних комунікаційних практиках, що його деякі з них назвали дискримінацією їхньої групи. Найчастіше йшлося про необхідність заповнювати різноманітні форми державною мовою, яку вони не досить добре знають, оскільки здобули освіту російською, здебільшого за радянських часів. Інше, рідше висловлюване невдоволення стосувалося інструкцій до ліків, що їх здебільшого друкують лише державною мовою: в цьому випадку люди визнавали свою обмежену здатність не тільки говорити українською, а навіть розуміти її, хоч і поспівали це вживанням в інструкціях спеціальної медичної термінології.

Проте російськомовців обурювали не лише ті практики, де українська була єдиною вживаною мовою. Багато учасників фокус-груп нарікали на україномовне навчання їхніх дітей і внуків у школах, особливо на відсутність чи

факультативність уроків російської мови та вивчення російської літератури в курсі світової з використанням україномовних і, на думку респондентів, низькоякісних перекладів відомих текстів. Ще більше обурювала їх запроваджена незадовго перед проведенням дискусій практика перекладу українською мовою російських фільмів і програм, яка, мовляв, позбавляє привабливості голоси їхніх улюблених акторів. Обстоюючи вільний вибір мови, російськомовні учасники дискусій не усвідомлювали чи не визнавали того факту, що на нелюбу їм українську мову їх та їхніх дітей наразив їхній власний вибір телеканалу чи школи, адже в Донецьку й Одесі, де такі нарікання найчастіше звучали, не бракувало каналів і шкіл, що далі працювали російською. Ці люди не розуміли й того, що їхня незручність від перегляду фільмів та програм буцімто низькоякісною українською мовою була наслідком не власне українізаційних вимог «помаранчевої» влади, а обраного каналами способу виконання цих вимог, тобто перекладу українською не лише західних продуктів, а й російських – замість зменшити частку цих останніх до дозволеного законом рівня російськомовності й показувати їх в оригіналі. Видається, що російськомовні мешканці Сходу та Півдня схильні звинувачувати владу за будь-які випадки їхнього активного чи пасивного вживання української мови, яку багато з них воліли б узагалі вилучити зі свого життя. В Києві такі нарікання висловили всього кілька учасників, зокрема тому, що рівень володіння українською мовою в столиці набагато вищий, ніж у Донецьку й Одесі, хоча більшість людей, особливо молодих, у повсякденному житті спілкується переважно російською.

Натомість україномовці з Заходу України, здається, не бачили жодних обмежень їхнього права вживати бажану для них мову й переймалися головно поширеністю російської в тих ділянках, де вони хотіли б чути тільки чи переважно українську. Учасники фокус-груп у Луцьку та Львові найбільше нарікали на російську мову багатьох депутатів Верховної Ради, яку вони вважали символічно важливою інституцією, де належить використовувати лише державну мову. Крім того, багатьох обурювало небажання російськомовців Сходу, Півдня й навіть столиці

вчити й уживати українську мову, демонстроване у відмові переходити на неї в спілкуванні з прибулими в їхні міста західняками, а часом і в конфронтаційній реакції на чийсь українську. Лише кілька учасників згадали панування російської мови в багатьох практиках мас-медій. З одного боку, україномовні респонденти сприймали мовну політику держави набагато менш критично за російськомовних – можливо, тому, що на час дискусій цю політику пов’язували насамперед із прихильним до української мови Президентом Ющенком. З другого, україномовці майже не нарікали на те, що недержавні актори на кшталт мас-медій не забезпечують їхнього права вживати українську мову у відповідних практиках, а держава їх до цього не змушує. Це можна пояснити й нерозумінням у пост-тоталітарному суспільстві обов’язку працівників установ і надавців послуг пристосовуватися до мови відвідувачів та споживачів, і прийнятністю в багатьох практиках добре знаної та звичної російської мови для великої частини людей, що в побуті спілкуються переважно українською.

Таблиця 1.

Відповіді на запитання «Чи доводилось Вам стикатись в Україні із проявами дискримінації україномовних громадян російськомовними / російськомовних громадян україномовними (за мовною ознакою)»

(частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти		Україномовці		Російськомовці	
	Дискри- мінація проти укр- мовців	Дискри- мінація проти рос- мовців	Дискри- мінація проти укр- мовців	Дискри- мінація проти рос- мовців	Дискри- мінація проти укр- мовців	Дискри- мінація проти рос- мовців
Так, досить часто (+2)	5.7	8.4	6.9	3.9	4.8	13.4
Так, але рідко (+1)	16.1	20.5	18.5	17.6	13.3	27.4
Ні (-1)	73.5	67.0	70.4	74.5	80.5	57.3
Середнє значення	-0.46	-0.30	-0.38	-0.49	-0.57	-0.03

Результати опитування потверджують висновки з фокус-груп. По-перше, респонденти, що вважають російську мову рідною, та мешканці східного й південного регіонів, де ця мова зберігає панівне становище, висловили набагато критичніше ставлення до мовної політики держави, ніж україномовці та мешканці Заходу й Центру країни. 44 % україномовних і 41 % західних респондентів оцінили цю політику позитивно або радше позитивно, але такої думки дотримувалися лише 22 % російськомовців та 31 % меншканців сходу й півдня*. Відповідно, 32% російськомовців і 26 % респондентів зі Сходу та Півдня оцінили мовну політику однозначно негативно, проти 15 % україномовців і західняків. Дуже різними виявилися й уявлення двох мовних груп щодо ступеня поширеності дискримінації україномовних та російськомовних громадян. Як показує табл. 1, мало того, що члени кожної групи частіше вказували на досвід дискримінації проти своєї групи, ніж проти іншої, але ще й масштаб цієї асиметрії був набагато більшим для російськомовців, ніж для україномовців. Прикметно, що про випадки дискримінації проти носіїв відповідних мов частіше заявляли мешканці тих регіонів, де ці мови панують у більшості суспільних

* Мовні групи я окреслюю не за декларованою мовою повсякденного вжитку, а за мовою, яку респонденти назвали рідною. Хоча багато з тих, хто вважає рідною українську мову як мову своєї країни чи етнічної групи, майже чи взагалі не вживають її у власній мовній практиці, вибір певної мови як рідної більшою мірою відбиває позицію в мовному питанні, ніж факт переважного спілкування певною мовою, що часто зумовлений обставинами життя людини, а не її власним вибором. Це доводить статистичний аналіз впливу різних демографічних, ідеологічних і контекстуальних чинників на мовні преференції громадян щодо мовної ситуації та мовної політики [4]. Щодо регіонів, то я дотримуюся традиційного поділу на захід (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська й Чернівецька області), центр (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області й місто Київ) та схід і південь (Харківська, Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, АРК й Севастополь).

практик: україномовці Заходу й російськомовці Сходу та Півдня. Хоча деякі респонденти могли зіткнутися з такими випадками під час подорожей в інші частини країни, матеріали фокус-груп показують, що багато учасників сприймали як дискримінацію ті мовні практики в їхніх власних містах і селах, що не відповідали їхнім уподобанням. Оскільки російськомовці набагато частіше оцінювали таку невідповідність практик уподобанням як дискримінацію, гаданий рівень дискримінації цієї групи виявився вищим не лише у відповідях цих респондентів, а й для вибірки загалом.

Дискримінацію русофони бачили, зокрема, в обмеженнях ужитку російської мови в мас-медіях, що активізувалися незадовго до опитування. Це демонструють відповіді на запитання про те, якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного та російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби (див. табл. 2). Хоча більшість респондентів уважала, що потреби обох мовних груп загалом задоволено, становище російськомовного населення вони вважали набагато менш сприятливим, ніж україномовного. Як і в попередньому запитанні, уявлення україномовців і російськомовців про ситуацію своєї та іншої групи були дуже асиметричні. Якщо перші оцінювали становище двох груп приблизно однаково, то другі вважали, що політика держави в культурно-інформаційній ділянці ставить саме їхню групу в дуже несприятливі умови. Можна зробити висновок, що подальше панування російської мови в багатьох медійних і культурних практиках не турбувало україномовців так сильно, як російськомовців – тодішнє намагання влади збільшити вживання української. Причини цієї асиметрії можна бачити і в більшій помітності нового проти звичного, і в назагал кращому знанні та прихильнішому сприянні українськомовцями російської мови, ніж української – російськомовцями.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання «Якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного / російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?» (частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти		Україномовці		Російськомовці	
	Потреби укр-мовців	Потреби рос-мовців	Потреби укр-мовців	Потреби рос-мовців	Потреби укр-мовців	Потреби рос-мовців
Повністю забезпечує (+2)	31.8	22.7	24.0	22.5	44.3	23.2
Загалом забезпечує (+1)	34.4	34.3	34.5	36.8	34.5	33.6
Певною мірою забезпечує (0)	22.1	24.4	28.6	26.9	14.0	20.5
Скоріше не забезпечує (-1)	5.0	8.7	6.4	6.0	2.2	11.9
Зовсім не забезпечує (-2)	2.3	4.2	3.2	2.4	1.2	7.6
Середнє значення	+0.89	+0.63	+0.70	+0.71	+1.19	+0.53

Бажані статуси української та російської мов

Добре відомо, що велика частина населення України – під впливом політичних сил на кшталт Партії регіонів – бачить розв’язання мовної проблеми в підвищенні статусу російської мови та що підтримка цього розв’язання найсильніша серед російськомовців і мешканців Сходу й Півдня [див., наприклад: 5, с. 87; 3, с. 121–126]. Дані опитування та фокус-груп центру «Громадська думка» potwierджують цей факт і водночас доповнюють його детальнішою структурою переваг та мотивацій. Запитання про належні статуси української та російської мов мало аж шість варіантів відповіді, що дозволяє вийти поза межі дихотомії одномовності-двомовності й розглянути весь спектр переваг від панування однієї мови через різні способи їх поєднання до панування іншої. Крім законодавчо встановленого нині статусу російської як однієї з мов

меншин та її фактичного становища як паралельної розмовної мови більшості суспільних практик, інші внесені до списку можливості поєднання полягали в наданні російській статусу рівноправної з українською державної мови та її офіційному вживанні лише в тих регіонах, де цього прагне більшість населення (останній варіант приблизно відповідає статусові російської як регіональної мови, що його саме тоді активно домагалися ПРУ та її коаліційні партнери [6, с. 30–33]).

Подані в табл. 3. відповіді респондентів потверджують тверду підтримку підвищення статусу російської мови серед російськомовців та мешканців східного й південного регіонів, а також величезну різницю між їхніми бажаннями та перевагами українців і західняків. Проте наведені в таблиці дані показують, що за наявності проміжних варіантів прибічники підвищення статусу російської мови не конче вибирають її повну рівноправність з українською, хоча це розв'язання підтримало вдвоє більше російськомовних і південно-східних респондентів, ніж офіційний статус лише в окремих регіонах. Водночас третина українців і чверть мешканців західних областей виявилися готовими підтримати помірковане підвищення статусу російської або її вживання як розмовної мови поряд з українською. Втім, середні значення переваг цих груп не набагато перевищують чинний правовий стан (2), натомість для російськомовців і мешканців Сходу та Півдня ці значення наближаються до надання російській регіонального статусу (4). Бажання мешканців центрального регіону та вибірки в цілому здебільшого лежать у середній частині спектра, з досить рівним розподілом між збереженням нинішньої (формальної чи реальної) ситуації та її мінімальною зміною. Можна було б думати, що держава має просто зберегти чинну практику нелегалізованого вживання російської мови в більшості суспільних практик, адже проти неї заперечують лише російськомовці та мешканці східних і південних областей. Проте оскільки ці групи не тільки дуже великі (перша становить майже третину населення, а друга – ледь не половину), а й найбільш невдоволені нинішньою мовною ситуацією, то задля національної єдності й суспільної стабільності було б доцільно зробити невелику поступку їхнім вимогам, спробувавши переконати інші частини населення підтримати цю поступку як справедливу й не загрозливу для їхніх життєвих інтересів.

Таблиця 3

**Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні?»
(частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)**

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон		
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь
Українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер життя (1)	11.1	18.3	0.9	25.1	11.9	5.1
Українська мова – державна, російська мова – має такі самі права, як і решта мов національних меншин (2)	26.4	35.1	13.3	44.3	30.3	16.8
Українська мова – державна, російська мова використовується паралельно лише як розмовна (3)	16.5	20.8	10.6	17.9	21.7	12.5
Українська мова – державна, російська вживається паралельно як офіційна мова в тих регіонах, де більшість населення цього прагне (4)	17.4	14.0	21.6	8.4	17.9	20.5

Продовження таблиці 3

Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами (5)	24.8	8.2	49.6	3.2	12.3	41.4
Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови з усіх сфер життя (6)	1.2	0.5	2.2	0.0	1.2	1.6
Середнє значення	3.14	2.51	4.07	2.17	2.78	3.75

Відповіді на два інших запитання чіткіше показують ставлення різних груп до помірнього підвищення статусу російської мови. У питанні про те, «чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні певні переваги порівняно з мовами інших національних меншин», респонденти виявилися настільки ж поляризованими, як і щодо статусів двох мов. Тимчасом як дві третини російськомовців і мешканців сходу та півдня відповіли «так» або «скоріше так, ніж ні», три чверті респондентів із західних областей впевнено чи невпевнено заперечили. Таким чином, вибірка загалом була приблизно порівну поділена між ствердними й заперечними відповідями. Проте коли респондентам запропонували дві протилежні оцінки тодішньої спроби надати російській мові статусу регіональної в областях і окремих містах Сходу та Півдня, відповіді виявилися прихильнішими (див. табл. 4). Мешканці заходу були єдиною групою, переважна більшість якої вважала, що вказаний крок «загострює мовне питання в країні» та «призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів», тоді як навіть серед україномовців цієї думки дотримувалася менш як половина. Не лише на Сході та Півдні, а й у Центрі та, отже, загалом в Україні люди більш чи менш упевнено підтримали думку,

що надання російській мові статусу регіональної «вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена» (про це свідчить додатний знак середнього значення для відповідних категорій).

Таблиця 4

Відповіді на запитання «Яке з висловлювань Ви підтримуєте більше?»: 1) «Надання російській мові статусу регіональної вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена»; 2) «Регіональний статус російської мови загострює мовне питання в країні; надання російській мові статусу регіональної призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів, впроваджується в російськомовних регіонах, щоб не вчити українську» (частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон		
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь
Перше (+2)	41.7	24.1	67.5	8.2	31.1	61.6
Скоріше перше (+1)	13.5	12.9	12.8	6.3	19.6	12.3
Ні перше, ні друге (0)	9.0	8.5	8.9	8.4	9.2	9.2
Скоріше друге (-1)	12.6	17.9	4.5	18.9	17.6	6.7
Друге (-2)	18.4	30.1	3.9	52.1	16.1	6.7
Середнє значення	+0.48	-0.17	+1.36	-1.00	+0.32	+1.15

Звернімося тепер до дискусій у фокус-групах. У Донецьку й Одесі більшість учасників підтримали підвищення статусу російської мови аж до рівня другої державної, вважаючи його способом забезпечити громадянам свободу вибору мови й таким чином усунути дискримінацію за мовною ознакою. Хоча більшість промовців не уточнювали, на якій території має застосовуватися принцип віль-

ного вибору мови, деякі зазначали, що вони переймаються ситуацією у власних регіонах і не збираються накидати російської мови україномовному Заходові. Як висловився один з одеських учасників (група 31–42 роки), східняки не бажали «осложнять жизнь» західнякам*. Щоправда, деякі респонденти застерігали, що надання російській мові офіційного статусу підважило би престиж і користь вивчення української, оскільки мешканці Сходу та Півдня легко могли б узагалі її ігнорувати. Однак для більшості це не становило проблеми, як показує уривок із дискусії в тій самій одеській групі:

Модератор: В вашем регионе, в Одессе, отвечает ли украинский язык понятию «государственный»?

№ 9: Нет.

№ 5: Нет. Даже близко.

№ 5: Единственное, что бумаги.

№7: Да, документация.

№ 8: Только документация.

№ 5: Документация, я считаю, что должна вестись на двух языках.

№ 9: На двух языках.

№ 5: На понятных людям языках.

№ 4: А вы не считаете материальные расходы, если будет вестись на двух языках, вы не считаете расходы.

№ 9: А может быть, позволить русскоязычным регионам на русском их вести, тоже вариант.

№ 4: Тогда украинский язык никогда не станет государственным, по крайней мере здесь.

№ 6: А нужно ли?

Деякі особи у Донецьку та Одесі висловили подібні застереження й щодо тодішньої спроби надати російській мові статусу регіональної. Інших більше непокоїли роз'єднавчі наслідки цього одностороннього політичного кроку, ладного, на їхню думку, викликати ворожість україно-

* Цитуючи висловлювання у фокус-групах, я вказую місто й вікову категорію групи, а для уривків із фразами кількох учасників – також присвоєні їм при транскрибуванні номери, які дають змогу відрізнити мовців одне від одного. Щоб не втратити інформацію про мову та стильові особливості висловлювань, кожен цитований уривок подаю в оригінальному вигляді.

мовної частини країни та спонукати інші меншини зажадати офіційного статусу для їхніх мов на відповідних територіях. Проте найбільше в цих містах переймалися ймовірною відсутністю реальних результатів цього кроку, зокрема тим, що документи все одно доведеться писати українською, особливо якщо їх мають посилати до столиці. Один з одеситів (група 18–30 років) висловився про це так: «Что дало это понятие «региональный»? Люди как разговаривали на русском, так и разговаривают. Для людей ничего не поменялось. А для них что, документы при этом стали писать на русском языке? Не думаю, потому что в Киев отправляют документы, они всё равно на украинском пишут». Цей чоловік пропонував провести референдум про надання російській мові статусу державної, що, мовляв, узаконив би її вживання на всій території України. Водночас більшість інших одеситів і донеччан схвалювали ухвали про регіональний статус, вважаючи, що це «абсолютно логичная, вынужденная мера», покликана бажану двомовність «хоть на каком-то уровне сохранить, потому что прекратить не можем этот бред» (одномовність) у загальнонаціональному масштабі (Одеса, група 18–30 років).

Натомість більшість учасників львівських, луцьких та київських груп ставилася до підвищення статусу російської мови несхвально. З одного боку, вони вважали цей крок згубним для вживання української мови в тих регіонах, де російська стане офіційною, та передбачали труднощі для україномовців з інших частин країни, що приїздитимуть учитися чи працювати на Сході та Півдні. З другого боку, вони не бачили жодних проблем для російськомовних співвітчизників, які мали всього-на-всього заповнювати українською мовою документи, а поза тим могли вільно вживати російську. Як зазначено вище, західняки та кияни прагнули перш за все зберегти виняткове вживання української мови в документації, політиці й інших державних практиках, тому вважали, що східняки мають пристосувати свої мовні звички до чинного законодавства (а не навпаки), для чого, мовляв, досить бажання й невеликих зусиль. Тому учасники фокус-груп у цих містах наголошували політичний характер ініціативи

щодо регіонального статусу, її гадане призначення посилити тертя між різними частинами України чи навіть підпорядкувати Україну Росії, котра, як дехто вважав, і надихала цю ініціативу. Як показує поданий нижче уривок із дискусії в Києві (група 18–30 років), гадана загроза державному суверенітетові й національній ідентичності спонукала відкидати підвищення статусу російської мови навіть тих людей, що надавали їй перевагу в повсякденному житті:

Модератор: А как вы оцениваете решение некоторых областных советов о предоставлении русскому языку статуса регионального?

№ 2: Отрицательно.

№ 5: Я тоже. [...]

№ 4: Это уже политика идет, это плохо очень.

Модератор: Не нужно так?

№ 2: Вот я хочу сказать, потому что и так Украина сейчас по сути дела является под Россией.

№ 6: Да, да, под Россией полностью.

№ 2: А если мы еще будем брать вот эти, вот, статусы всякие русского...

№ 6: Мы потеряем свое достоинство.

№ 2: А смысл? Пойти тогда в состав России.

Модератор: Нет, мы хотим второй язык, мы хотим больше школ русскоязычных, а тут вдруг предлагается и вы относитесь к этому отрицательно, почему?

№ 2: Потому что русский и так все знают, понимаете, никто не ущемляет, вот здесь вот мы сидим и говорим на русском, и никто никому не говорит, что мы в Украине, почему вы не говорите на украинском. А брать статус национального еще второго русского языка...

№ 6: Законодательство, да.

№ 2: Знаете, просто даже из-за России не стоит.

Модератор: Хорошо. Безусловно. Ваше мнение?

№ 4: Очень негативно, конечно.

Модератор: Почему?

№ 4: Так не должно быть. Понимаете, начинается все с маленького, потом оно будет распространяться, это все будет политика, Россия будет приветствовать, давайте уже вся Украина на русский, что вы так, только регионы.

Крайнім виявом відкидання вимоги щодо офіційного статусу російської мови було твердження кількох учасників, що ті, хто наполягає на вживанні російської мови, мають виїхати до Росії: «Якщо вони себе вважають росіянами, хочуть так спілкуватися російською – Москва відкрита» (Львів, група 18–30 років). Подібним відкиданням вимоги узаконити вживання російської мови була відповідь на запитання про те, чи повинна ця мова мати в Україні переваги над іншими мовами меншин: «Не має права на чужій території мати якісь переваги. На своїй території нехай має переваги. Не має права ніякого принципово» (Львів, група понад 55 років). Але таке категоричне заперечення було винятком навіть у Львові, не кажучи вже про Київ, де більшість учасників усіх груп говорили російською і, відповідно, не вважали, що ця мова перебуває в Україні «на чужій території». Водночас деякі кияни твердили, що якщо російська мова матиме законодавчі переваги, вона «начнет доминировать», та ще й «спровоцирует младших братьев языковых, которые будут требовать такого же статуса» (Київ, група 43–55 років). Більшість учасників у столиці й на заході не розуміли, «чем русский лучше, чем любой другой» із-поміж мов, якими говорять українські громадяни (Київ, група 31–42 роки). Натомість донеччани й одесити пояснювали потребу надати російській мові перевагу над мовами меншин набагато більшою чисельністю носіїв та знанням цієї мови членами інших мовних груп. Один з учасників відверто висловив думку, що меншини «должны уже пристраиваться» до російськомовців (Одеса, група понад 55 років).

Компромісний потенціал регіонального статусу

Таким чином, матеріал фокус-груп потверджує небажання прибічників української мови визнати формальну перевагу російської над мовами інших меншин, але не дає достатніх свідчень їхньої готовності прийняти тодішню спробу надання російській статусу регіональної на сході та півдні. Однак треба взяти до уваги, що негативна реакція громадян була великою мірою зумовлена рішучим засудженням цієї односторонньої спроби з боку політичних сил, перейнятих становищем української мови. Щоб оцінити компромісний потенціал статусу російської мови як офі-

ційної в тих регіонах, мешканці яких її переважно вживають, бажано було б з'ясувати думки респондентів щодо запровадження цього статусу за угодою політичних сил, що представляють різні частини країни. Два з запитань в опитуванні «Громадської думки» стосувалися уявлень про належний мовний режим документації та усного спілкування між працівниками й відвідувачами державних установ у тих регіонах, де російській мові надано статусу регіональної. Оскільки вони явно стосувалися конкретних ухвал про регіональний статус, ці запитання викликали різко негативну реакцію україномовців, особливо з Заходу. Проте рівні підтримки інших варіантів відповіді та різниця між цими рівнями для двох запитань дають змогу оцінити потенціал прийняття обмеженої двомовності серед тих, що воліли б уживання лише української. Водночас відповіді прибічників російської мови показують, хочуть вони її вживання поряд з українською чи замість неї, а отже, чи можна їхні преференції узгодити з побажаннями україномовців.

Подані в табл. 5 відповіді розподілено не тільки за рідною мовою та регіоном респондентів, як у попередніх таблицях, а й за ставленням респондентів до самого надання російській мові регіонального статусу (тут його визначено за впевненою або невпевненою підтримкою одного з тверджень, наведених у табл. 4). З одного боку, для всіх категорій респондентів підтримка ведення документації і державною мовою, і регіональною істотно перевищує прихильність до вживання однієї з них на вибір працівника відповідної установи чи її керівництва. Надання переваги витратному дублюванню документації над довірливим бюрократичним вибором її мовного режиму видається усвідомленням потреби забезпечити рівні права носіїв обох найпоширеніших мов, що його наголошували учасники фокус-груп у Донецьку й Одесі. З другого боку, відсоток прибічників такої рівності не набагато вищий серед російськомовців, ніж серед україномовців, і він лише трохи перевищує чверть навіть серед тих респондентів, які сказали, що надання російській мові регіонального статусу «вирішує мовне питання». Якщо україномовці й західняки переважно висловилися за вживання в документації лише української мови попри підвищення статусу російської, то

більшість російськомовців і мешканців південно-східних областей або воліла лише російської, або ж погоджувалася, щоб мову вибирали бюрократи, які в тих областях зазвичай надають перевагу російській.

Таблиця 5

Відповіді на запитання «Якою мовою, на Вашу думку, має вестися документація в державних закладах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної?»

(у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон			Ставлення до регіонального статусу	
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь	Позитивне	Негативне
Українською	37.9	51.7	11.7	78.1	40.1	21.0	23.8	64.5
Російською	23.0	10.7	46.0	2.9	16.2	35.2	30.6	9.5
Обома мовами	22.2	19.5	23.3	11.9	23.3	25.5	26.8	14.6
На вибір (українською або російською)	13.9	9.0	17.6	4.5	15.5	16.5	16.7	9.3

Як бачимо, попри декларовану підтримку східняками офіційної двомовності як передумови рівних прав носіїв обох мов, більшість із них насправді розуміє двомовність як право говорити винятково російською – не лише для громадян, а й для державних службовців, що робить її, по суті, одномовністю. Статус російської як регіональної обмежив би таку «двомовність» відповідними областями й містами, адже до столиці документи все-таки треба було б,

мабуть, посилати українською, зате проголошення російської другою державною дозволило б за бажання цілком нехтувати українську, принаймні в російськомовних регіонах, де ця остання відтак опинилась би на маргінесі. Поданий нижче уривок із дискусії в Донецьку (група 18–30 років) добре ілюструє таку перспективу:

Модератор: Хорошо, на каком языке, по Вашему мнению, должно вестись деловодство в государственных учреждениях в тех регионах, в которых преобладает русскоязычное население?

№ 3: Пока у нас, как бы, государственный украинский язык, наверное, по-украински.

Модератор: Если будет русский?

№ 3: Будет русский, на таком и будем. [...]

№ 6: Поддерживаю. Когда будет русский, естественно, на русском. Предприятия...

Модератор: Только на русском?

№ 6: Зачем лишнее?

Преференції щодо усного спілкування між працівниками установ і відвідувачами виявилися дещо іншими (див. табл. 6). З огляду на згадане вище сприйняття державної мови як пов'язаної перш за все з документацією, щодо усного мовлення члени обох мовних груп були більш прихильні до вживання російської або співіснування двох мов. Тому загалом частки респондентів, що висловилися за спілкування українською та російською, були приблизно рівні. Водночас, як і у відповідях щодо документації, респонденти всіх категорій більше підтримували вибір відвідувачів, ніж вибір працівників, що вказує на усвідомлення асиметрії між учасниками спілкування, тобто забезпечення *права* громадян *обов'язком* держслужбовців пристосовуватися до них. Проте частка тих, що поставили права громадян над зручностями чиновників, була меншою за третину навіть серед російськомовців і мешканців Сходу та Півдня, тоді як більшість респондентів цих категорій або явно вибирали виняткове вживання російської мови, або дозволяли зробити цей вибір чиновникам, котрі в тих регіонах здебільшого воліють саме її.

Таблиця 6

Відповіді на запитання «Якою мовою, на Вашу думку, має відбуватися спілкування в державних закладах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російськи мовій статусу регіональної?» (у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон			Ставлення до регіонального статусу	
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь	Позитивне	Негативне
Українською	27.5	43.4	5.8	65.3	29.8	11.5	14.7	26.0
Російською	26.8	15.5	47.9	3.7	20.3	39.9	36.8	22.1
На вибір працівника установи	16.1	15.8	14.4	10.6	21.7	14.5	17.8	20.4
На вибір відвідувача	25.8	20.5	30.2	15.6	23.7	31.1	28.1	27.1

Матеріал фокус-груп доповнює ці результати. Більшість учасників у Львові, Луцьку й Києві наполягали, що держслужбовці в усіх частинах країни мусять знати державну мову, хоч і зауважували, що коли відвідувач не розуміє її, службовець має перейти на російську чи іншу спільну для них мову. Багато респондентів твердили, що чиновник має починати розмову українською, щоб, за висловом одного львів'янина, «давати приклад громадянам того [російськомовного] регіону» (група 18–30 років). Власне, мешканці заходу та столиці вважали, що їхні південно-східні співвітчизники розуміють українську досить добре, щоб нею до них говорити, і нарікали, що влада не чинить тиску з метою змусити тих людей учити й частіше вживати державну мову. Водночас саме мешканці Сходу та Півдня доводили, що звичайних громадян змушувати не

варто, а от чиновники мусять знати обидві мови й пристосовуватися до мови відвідувачів. Ось виразний зразок такого мислення (Донецьк, група 31–45 років):

Модератор: Опять же, я чиновник, только знаю русский язык. Вы пришли ко мне и обращаетесь на украинском, а я вас не понимаю.

№ 8: Это не профпригодный чиновник.

Модератор: Можно говорить о профпригодности?

№ 3: Да.

№ 7: Нужно говорить.

№ 8: Это государственный язык.

№ 9: Вы понимаете, в чем дело, чиновник – это слуга народа, да? Значит, уже профнепригоден, по определению.

Модератор: Валя, Ваше мнение? Устное общение чиновника с гражданином.

№ 2: Он должен знать и русский, и украинский, понимаете?

Інший донецький учасник (група понад 55 років) заявив, що «руководители» мають складати іспит з обох мов, щоби могли спілкуватися з громадянами будь-якою. Питання мовного іспиту для держслужбовців уже давно порушували прибічники ширшого вжитку української мови, але цей іспит так і не було запроваджено, хоча знання державної мови вважалося одним зі складників атестації певних категорій працівників. Відповіді респондентів на запитання про доцільність такого іспиту подано в табл. 7, де їх розподілено, крім рідної мови й регіону, також за найпоширенішими відповідями щодо статусів двох мов (див. табл. 3). Якщо україномовці й західняки переважно підтримували запровадження іспиту, то більшість російськомовців і майже половина мешканців Сходу та Півдня виступали проти, але водночас чверть респондентів у першій категорії та понад третина в другій не заперечували. Не дивно, що рівень підтримки корелював з преференціями щодо статусів: ті, що воліли формальної рівності двох мов, найкритичніше ставилися до запровадження іспиту лише з української, яке посилювало б її статус як єдиної державної. Водночас прибічники статусу російської мови як регіональної виявилися порівну поділеними в ставленні до іспиту з української, що свідчить про їхнє визнання пріоритету державної мови над регіональною.

Таблиця 7

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чи потрібно запровадити іспит (атестацію) з української мови для всіх держслужбовців» (у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон			Бажаний статус російської		
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь	Меншинна + розмовна	Регіональна	Друга державна
Так	51.7	68.0	25.5	77.0	61.3	35.7	61.0	43.9	30.5
Ні	34.5	19.3	58.4	13.5	26.3	47.9	28.9	40.2	50.1

Можна припустити, що якби йшлося про іспити з української та російської як, відповідно, державної та регіональної мов у певних областях і містах, опоненти узаконення вжитку російської були б налаштовані критичніше, ніж щодо іспиту лише з української, зате прибічники офіційної двомовності поставились би більш схвально. Але декларована підтримка іспиту мовної компетентності чиновників як передумови забезпечення прав громадян не конче відбивала згоду на складання такого іспиту всіма держслужбовцями, втім числі й багатьма з-поміж респондентів. Хоча багато учасників фокус-груп висловилися за знання чиновниками обох мов і пристосування до вибору відвідувачів, жоден не сказав, що й сам має вчити та вживати обидві мови. Ця неготовність узяти на себе мовні зобов'язання тим прикметніша, що багато з цих учасників працювали в державному секторі й деякі водночас нарікали на труднощі з заповненням форм українською, яку, вочевидь, вони знали не досить добре навіть для цього. Серед прикладів дискримінації російськомовців вихователька дитсадку з Донецька (група 43–55 років) назвала те, що її змушують спілкуватися з дітьми українською: ні вона сама, ні інші дискусанти не вважали це складником профпридатності для роботи в україномовному освітньому закладі. Інша учасниця тієї групи, медсестра, сказала, що її не змушують уживати українську, але якби змушували, то вона теж розглядала б це як дискриміна-

цію. Вважаючи дискримінацією зобов'язання працівників лікувальних закладів вживати в будь-якій практиці небажану їм мову, вона нехтувала право україномовних пацієнтів одержувати медичні послуги мовою, якої воліють вони.

Саме наполягання великої частини російськомовців на своєму праві користуватися лише російською мовою робить проблематичним запровадження в Україні реальної двомовності чи на національному, чи на регіональному рівні. Обмежуючи коло тих, хто мусить знати й уживати обидві мови, невеликою кількістю «руководителів», пересічні або й не зовсім пересічні російськомовці не визнають потреби власних зусиль, а отже, й коштів офіційної двомовності для суспільства загалом. Вони сподіваються, що державна двомовність дозволить їм та більшості інших російськомовних громадян залишатися одномовними, не усвідомлюючи чи не дбаючи, що це позбавило б такого самого права їхніх україномовних співвітчизників. Ця усвідомлена чи неусвідомлена непаритетність пропонованої двомовності робить її неприйнятною як компромісне розв'язання мовної проблеми, тим паче, що багато з-поміж україномовців не бажають ніякої двомовності взагалі.

Висновки

Проведений аналіз потвердив, що українські громадяни мають дуже різні й досить суперечливі преференції щодо мовної ситуації в країні та мовної політики держави, які великою мірою зумовлені нинішньою ситуацією та політикою і водночас впливають на неї. Україномовці хотіли б, аби їхня мова панувала в усіх суспільних ділянках, але здебільшого готові миритися з широким ужитком російської – за умови забезпечення їхнього власного права вживати українську та статусного пріоритету титульної мови й виняткового вживання її в символічно важливих практиках на кшталт документації чи публічного мовлення державних діячів. Натомість російськомовці воліють підвищення статусу російської, називаючи його засобом забезпечення рівності носіїв двох найпоширеніших мов, проте більшість із них насправді хочуть такої двомовності, що дала б їм змогу залишатися одномовними.

Можна було б уважати, що нинішню ситуацію формального пріоритету української та майже необмеженого фактичного вживання двох мов треба зберегти, адже вона дає членам обох мовних груп те, чого вони найбільше хочуть. Однак таке розв'язання проблеми не лише досить сильно дратує російськомовців, а й увічніює розрив між законом і практикою, що сприяє повсякденному й великою мірою непомітному порушенню прав носіїв усіх мов. Тому було б доцільніше ухвалити нове законодавство про мови на основі політичного компромісу між прибічниками протилежних розв'язань, а потім домагатися його дотримання й чиновниками, й громадянами. Такий компроміс міг би полягати у визнанні російської та інших мов офіційними (чи регіональними) у тих областях, районах і населених пунктах, де їхні носії становлять значну частину населення, конкретний розмір якої вартий окремого обговорення. Таке розв'язання зробило б російську мову офіційною в тих регіонах, де більшість населення підтримують підвищення її статусу й де політики вже давно його домагаються, а водночас надало б цього статусу мовам інших меншин (кримськотатарській, румунській, угорській, болгарській тощо) на менших територіях їхнього компактного мешкання. Але щоб таке розв'язання було прийнятним для більшості україномовців і дієвим у захисті мовних прав, держава мусить забезпечити вживання відповідних мов не замість державної, а поряд із нею, та пристосування чиновників до мови громадян, а не навпаки. Це передбачає забезпечення й перевірку володіння держслужбовцями державної та відповідної офіційної мови, ведення документації для публічного вжитку обома мовами та, чи не найважливіше, заохочування людей користуватися своїми правами як громадяни й водночас виконувати обов'язки як працівники.

Проблема в тому, що режим президента Януковича не більше, ніж його попередники, дбає про створення передумов для забезпечення мовних прав, попри неодноразові твердження його посадовців про потребу забезпечити права російськомовних громадян, буцімто відповідно до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Чільні діячі режиму не дуже прагнуть змусити чиновників поважати права громадян у будь-якій ділянці, до того ж багато

з них хотіли би позбавити зобов'язання вживати українську мову себе й усіх тих, хто воліє говорити російською. Проект закону про мови, що його у вересні 2010 року внесли на розгляд парламенту депутати від коаліційних фракцій, проголошував право офіційно вживати аж 15 регіональних мов на територіях зосередження їхніх носіїв. Проте більшість його статей були спрямовані на забезпечення можливості вживати російську мову на «її» території та поза нею, не надто переймаючись тим, чи вживатиметься поряд із нею українська [7]. Таке втілення декларацій Партії регіонів про забезпечення мовної рівноправності посилило давнє переконання захисників української мови, що насправді «регіонали» прагнуть фактичної одномовності в південно-східних областях і привілейованого становища російської мови в національному масштабі. Аби ще більше не відштовхувати україномовних виборців, Янукович, як видається, вирішив не наполягати на ухваленні цього закону, дозволивши натомість своїм соратникам відновлювати загрожену за президентства Ющенка гегемонію російської мови на Сході та Півдні. Можливо, такою самою буде його реакція і на перероблений варіант мовного законопроекту, що його внесено до парламенту в серпні 2011-го, – хоча може переважити бажання перед черговими парламентськими виборами продемонструвати виконання обіцянок, що їх ПРУ давала російськомовним виборцям у кількох минулих кампаніях. Якщо Янукович обере статус-кво, це означатиме продовження усталеної ще за часів Кучми орієнтації на примирення преференцій двох частин України коштом нехтування мовних прав громадян і пріоритет політичної та бюрократичної доцільності над буквою закону.

1. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / Ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ, 2008.

2. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / Ред. О. М. Майборода та ін. – Київ, 2008.

3. *Вишняк О.* Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – Київ, 2009.

4. *Кулык В.* Родной язык и язык общения: на что должна ориентироваться языковая политика? // Вестник общественного мнения. – 2010. – № 3. – С. 75–86.

5. Головаха Е., Панина Н. Двухязычие в Украине: реальное состояние и перспективы // Российско-украинский бюллетень. – 2000. – № 6–7.

6. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / Ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ, 2008.

7. Експертний висновок щодо нових проектів закону про мови Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://dt.ua/articles/61365>.